

Η Διαδικασία Αναθεώρησης του Ελληνικού Συντάγματος και Σχέση της Προτείνουσας με την Αναθεωρητική Βουλή¹

Λάμπρος Μπαμπαλιούτας

Επ. Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου, Δικηγόρος

E-mail: babalioutas.l@panteion.gr

Γεώργιος Νικολόπουλος

Υπ. Διδάκτορας Παντείου Πανεπιστημίου, Δικηγόρος

Λέξεις κλειδιά: Αναθεώρηση Συντάγματος, Προτείνουσα Βουλή, Αναθεωρητική Βουλή

Εισαγωγή

Ως αναθεώρηση νοείται η ειδικά προβλεπόμενη διαδικασία από το ίδιο το Σύνταγμα, με την οποία προστίθενται διατάξεις, καταργούνται ή τροποποιούνται ήδη υπάρχουσες. Η διαδικασία της αναθεώρησης προβλέπεται στο άρθρο 110 του Συντάγματος και στο άρθρο 119 του Κανονισμού της Βουλής. Στοιχείο που ανάγει την αναθεώρηση σε μια ιδιαίτερης σημασίας διαδικασία, είναι το γεγονός ότι το ίδιο το Σύνταγμα θέτει τα όρια εντός των οποίων συντελείται η αναθεώρησή του. Η διαδικασία τυποποιείται στο ανωτέρω άρθρο 110 του Συντάγματος² το οποίο αναφέρεται: α) στην

¹ Το παρόν άρθρο αποτελεί εξέλιξη προηγούμενης εισηγήσεως των συγγραφέων στο 7^ο Συνέδριο της Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων υπό τον τίτλο Ερμηνευτικά Προβλήματα της Αναθεώρησης του Συντάγματος σύμφωνα με το Άρθρο 110. Για τη συγγραφή του παρόντος ελήφθη υπόψη η νεότερη βιβλιογραφία.

² Βλ. το άρθρο 110 του ισχύοντος Συντάγματος, σύμφωνα με το οποίο, «Άρθρο 110: (Αναθεώρηση του Συντάγματος) 1. Οι διατάξεις του Συντάγματος υπόκεινται σε αναθεώρηση, εκτός από εκείνες που καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος, ως Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία, καθώς και από τις διατάξεις των άρθρων 2 παράγραφος 1, 4 παράγραφοι 1, 4 και 7, 5 παράγραφοι 1 και 3, 13 παράγραφος 1 και 26. 2. Η ανάγκη της αναθεώρησης του Συντάγματος διαπιστώνεται με απόφαση της Βουλής που λαμβάνεται, ύστερα από πρόταση πενήντα τουλάχιστον βουλευτών, με πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των μελών της σε δύο ψηφοφορίες που απέχουν μεταξύ τους έναν τουλάχιστον μήνα. Με την απόφαση αυτή καθορίζονται ειδικά οι διατάξεις που πρέπει να αναθεωρηθούν. 3. Αφού η αναθεώρηση αποφασιστεί από τη Βουλή, η επόμενη Βουλή, κατά την πρώτη σύνοδό της, αποφασίζει με την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των μελών της σχετικά με τις αναθεωρητέες διατάξεις. 4. Αν η πρόταση για αναθεώρηση του Συντάγματος έλαβε την πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών, όχι όμως και την πλειοψηφία των τριών πέμπτων, σύμφωνα με την παράγραφο 2, η επόμενη Βουλή κατά την πρώτη σύνοδό της μπορεί να αποφασίσει σχετικά με τις αναθεωρητέες διατάξεις με την πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των μελών της. 5. Κάθε ψηφιζόμενη αναθεώρηση διατάξεων του Συντάγματος δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως μέσα σε δέκα

© Επιθεώρηση Δημόσιας Διοίκησης, 2022

Μπαμπαλιούτα, Λ., Νικολόπουλος, Γ., (2022). Η Διαδικασία Αναθεώρησης του Ελληνικού Συντάγματος και Σχέση της Προτείνουσας με την Αναθεωρητική Βουλή. 2(1), 31-47.

<https://www.lawjournals.unic.ac.cy/index.php/pareview>

Τεύχος 2, Αρ. 1

ανάθεση της αναθεώρησης σε ειδικό όργανο (Βουλή), β) στους ουσιαστικούς περιορισμούς της αναθεώρησης (αρ. 110 παρ. 1), γ) στα στάδια της διαδικασίας και γενικότερα στη διαδικασία της αναθεώρησης (παρ. 2-5) και δ) στην πρόβλεψη χρονικού περιορισμού (παρ. 6).

Όπως προκύπτει από τις διατυπώσεις του άρθρου 110 Σ, το Ελληνικό Σύνταγμα, που έχει μεγάλο βαθμό αυστηρότητας (Ράϊκος, 2011, 820), αφενός εμπεριέχει θεμελιώδεις διατάξεις που εντάσσονται στον μη αναθεωρήσιμο «σκληρό πυρήνα» και αφετέρου επιτρέπει την αναθεώρηση των υπόλοιπων διατάξεων με ειδική διαδικασία στην οποία συμμετέχουν δύο διαδοχικές Βουλές και ενδιάμεσα παρεμβαίνει το Εκλογικό Σώμα μέσω βουλευτικών εκλογών.

Υπό αυτό το πρίσμα, η διαδικασία αναθεώρησης συντελείται σε τρία στάδια: Πρωτοβουλία της Βουλής για διενέργεια της αναθεώρησης, συμμετοχή του Λαού στη διαδικασία μέσω βουλευτικών εκλογών και ολοκλήρωση της αναθεώρησης από τη νέα Βουλή. Ερμηνευτικά προβλήματα του άρθρου 110 Σ, παρουσιάζονται και στα τρία ανωτέρω στάδια, με κυριότερο ερμηνευτικό ζήτημα, εάν η Αναθεωρητική Βουλή δεσμεύεται, κατά την αναθεώρηση μιας διάταξης, από την κατεύθυνση που της έχει προσδώσει η πρώτη Βουλή, η οποία και διαπιστώνει την ανάγκη αναθεώρησης συγκεκριμένων διατάξεων, όπως αυτό ανέκυψε στην προηγούμενη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος.

Ερμηνευτικά Ζητήματα Αναθεωρητικής Διαδικασίας

Τα ερμηνευτικά προβλήματα εντοπίζονται κυρίως στην πρώτη παράγραφο του άρθρου 110 και αφορούν στην έκταση και συγκεκριμενοποίηση των ουσιαστικών περιορισμών της αναθεώρησης (παρ. 1), υπό την έννοια ότι δεν διευκρινίζονται αναλυτικά ούτε μπορούν να αναφερθούν σαφώς οι διατάξεις που αποτελούν τον πυρήνα και συνθέτουν την μορφή του πολιτεύματος ως Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία, που απαγορεύεται να αποτελέσουν αντικείμενο αναθεώρησης³. Το άρθρο 110 §1 περιχαρακώνει μόνο τον «σκληρό πυρήνα» του Συντάγματος, με την αναφορά συνταγματικών αρχών και διατάξεων που δεν υπόκεινται σε αναθεώρηση. Τούτο, όμως, δεν σημαίνει

ημέρες αφότου επιψηφιστεί από τη Βουλή και τίθεται σε ισχύ με ειδικό ψήφισμά της. 6. Δεν επιτρέπεται αναθεώρηση του Συντάγματος πριν περάσει πενταετία από την περάτωση της προηγούμενης».

³ Βλ. Εισήγηση Κ. Τρικούπη στις συζητήσεις αναθεώρησης του Συντάγματος του 1975 όπου προτείνεται η εξάλειψή της που προϋπήρχε στο Σύνταγμα του 1952 αρ. 108 παρ. 3 «επιτρέπεται η αναθεώρησης των μη θεμελιωδών διατάξεων» χαρακτηρίζοντας τη φράση αυτή ως «αναντίρρητο πλεονασμό και ασαφή όρο δεδομένου ότι τυγχάνει ζήτημα ερμηνείας ο εντοπισμός του ποιες είναι οι θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος». Βλ. Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής επί των συζητήσεων του Συντάγματος 1975*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εθνικό Τυπογραφείο, 1975, σελ. 874.

© Επιθεώρηση Δημόσιας Διοίκησης, 2022

Μπαπαλιούτα, Λ., Νικολόπουλος, Γ., (2022). Η Διαδικασία Αναθεώρησης του Ελληνικού Συντάγματος και Σχέση της Προτείνουσας με την Αναθεωρητική Βουλή. 2(1), 31-47.

<https://www.lawjournals.unic.ac.cy/index.php/pareview>

Τεύχος 2, Αρ. 1

ότι δεν μπορεί να αλλάξει το λεκτικό τους. Αυτό που δεν επιτρέπεται να αλλάξει είναι το κανονιστικό τους «πλαίσιο» και να μειωθεί η σχετική προστασία⁴.

Κατά τη μάλλον κρατούσα άποψη, η ανωτέρω διαδικασία του άρθρου 110 Σ θα μπορούσε να τροποποιηθεί, αρκεί αυτή να διενεργηθεί ως προς την υιοθέτηση ενός αυστηρότερου Συντάγματος και όχι, πάντως, ενός ηπιότερου. Αν γινόταν δεκτή η άποψη αυτή, θα μπορούσε να προβλεφθεί κατάργηση του σταδίου των εκλογών και ολοκλήρωση της αναθεώρησης σε μία Βουλή, συνταγματικό δημοψήφισμα ή και μείωση του χρόνου που απαιτείται να παρέλθει μεταξύ δύο αναθεωρήσεων, μείωση του χρόνου για τις μη αναθεωρήσιμες διατάξεις, αυξομείωση της ειδικής πλειοψηφίας των 180 βουλευτών κ.ο.κ.

Κατ' άλλη άποψη, η διαδικασία αναθεώρησης σε δύο Βουλές αποτελεί έκφραση του δημοκρατικού πολιτεύματος και του ότι η Βουλή, ως ένα συντεταγμένο όργανο της πολιτείας, δεν μπορεί κατά τη διάρκεια της θητείας της να τροποποιεί το Σύνταγμα, από το οποίο αντλεί τις αρμοδιότητές του⁵.

Σχετικά με τον χρονικό περιορισμό που τίθεται στην παρ. 6 και απαγορεύει την αναθεώρηση του Συντάγματος πριν περάσει πενταετία από την περάτωση της προηγούμενης, δημιουργείται προβληματισμός κατά πόσον απαγορεύεται συνολικά η αναθεώρηση οποιασδήποτε διάταξης πριν παρέλθει η πενταετία (κρατούσα άποψη) ή, αντίθετα, κατά πόσον η πενταετία ισχύει μόνο για τις διατάξεις που έτυχαν ήδη αναθεώρησης.

Επίσης, ερμηνευτικό ζήτημα ανακύπτει σχετικά με τη δυνατότητα και την έκταση του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας της αναθεωρητικής διαδικασίας από τα Δικαστήρια (Ράϊκος, 2003) και

⁴ Για παράδειγμα δεν μπορεί να καταργηθεί διάταξη του άρθρου 84 του Συντάγματος που αφορά τη πρόταση εμπιστοσύνης και πρόταση μομφής που αποτελεί θεμελιώδες χαρακτηριστικό της Κοινοβουλευτικής μορφής του Πολιτεύματος. Αντίστοιχα η διάταξη του άρθρου 53 παρ. 1 εδάφιο 1, κατά το σημείο που ορίζει ότι, «...οι Βουλευτές εκλέγονται για τέσσερα συνεχή έτη...» μπορεί να αναθεωρηθεί για μικρότερο χρονικό διάστημα, όχι όμως και για αρκετά μεγαλύτερο, όπως για χρονικό διάστημα ανώτερο των 6 ετών, που δεν προβλέπεται για κανένα Κοινοβούλιο. Βλ. Ράϊκος, ΑΘ., (2011) *Συνταγματικό Δίκαιο*, Τόμος Ι, 4^η εκδ., σελ. 819.

⁵ Βλ. Σπυρόπουλος, Φ. (2018) *Συνταγματικό Δίκαιο*, σελ. 95, σύμφωνα με τον οποίο, «Η πρόβλεψη για την ολοκλήρωση της αναθεώρησης σε δύο βουλές- πάγια σε όλα τα αλληλοδιαδόχως ελληνικά ισχύσαντα Συντάγματα – αποσκοπεί στην έμμεση συμμετοχή του εκλογικού σώματος στην αναθεωρητική λειτουργία. Η αναθεωρητική Βουλή αναδεικνύεται, όπως άλλωστε κάθε Βουλή, μετά από βουλευτικές εκλογές, πριν από τη διεξαγωγή των οποίων τίθενται επί τάπητος τα μείζονα πολιτικά ζητήματα και τα προγράμματα των πολιτικών κομμάτων, μεταξύ των οποίων προδήλως και το ζήτημα της αναθεώρησης. Έτσι, η λαϊκή ψήφος νομιμοποιεί εκ των προτέρων την πλειοψηφία, την οποία εμπιστεύεται, για να προβεί στην αναθεώρηση του Συντάγματος. Υπό το πρίσμα αυτό γίνεται κατανοητό ότι η διαδικασία της αναθεώρησης σε δύο βουλές αποτελεί στοιχείο του δημοκρατικού και αντιπροσωπευτικού πολιτεύματος και επομένως δεν μπορεί να αναθεωρηθεί».

© Επιθεώρηση Δημόσιας Διοίκησης, 2022

Μπαμπαλιούτα, Λ., Νικολόπουλος, Γ., (2022). Η Διαδικασία Αναθεώρησης του Ελληνικού Συντάγματος και Σχέση της Προτείνουσας με την Αναθεωρητική Βουλή. 2(1), 31-47.

<https://www.lawjournals.unic.ac.cy/index.php/pareview>

Τεύχος 2, Αρ. 1

το πρόβλημα που μπορεί μελλοντικά να ανακύψει σε περίπτωση αναθεώρησης διατάξεων που δεν είναι αναθεωρήσιμες, όπως συνέβη με την πρόσφατη αναθεώρηση του έτους 2019, με την οποία προστέθηκε στο άρθρο 54 νέα παράγραφος, η οποία όμως συμπληρώνει περιεχόμενο άλλου άρθρου και δη του άρθρου 51, το οποίο δεν ήταν στις αναθεωρητέες διατάξεις⁶, ή, όπως συνέβη με την αναθεώρηση του 2001, όπου τροποποιήθηκε η παρ. 5 του άρθρου 74, με αποτέλεσμα να δημιουργείται αντίφαση ως προς τον χρόνο υποβολής των τροπολογιών από βουλευτές, καθώς στην παρ. 3 του ίδιου άρθρου προβλέπεται διαφορετικός χρόνος υποβολής⁷.

Ο κυριότερος ερμηνευτικός προβληματισμός ανέκυψε καταρχήν το έτος 1993, αλλά και στην πρόσφατη αναθεώρηση του μηνός Νοεμβρίου του έτους 2019 και αφορούσε το κατά πόσον η δεύτερη (Αναθεωρητική) Βουλή δεσμεύεται από την κατεύθυνση μιας διάταξης που προέκυψε κατά τις συζητήσεις και την τελική πρόταση της πρώτης Βουλής. Πρέπει να επισημανθεί ότι υφίσταται, στη θεωρία, μία σύγκυση μεταξύ του «καθορισμού περιεχομένου» μιας διάταξης και της τελολογικής κατεύθυνσης που δίδει η Προτείνουσα Βουλή στη διάταξη. Πράγματι, μπορεί να υπάρχει διαφορετικός καθορισμός περιεχομένου χωρίς να θίγεται η κατεύθυνση της διάταξης και, αντίστοιχα, μπορεί να έχουμε διαφορετικό περιεχόμενο, που όμως αντιστρέφει τη ratio της διάταξης που έχει

⁶ Βλ. άρθρο 54 παρ. 4 του ισχύοντος Συντάγματος, σύμφωνα με το οποίο, «4. Με το νόμο της παρ. 4 του άρθρου 51 μπορεί να τίθενται προϋποθέσεις στην άσκηση του εκλογικού δικαιώματος στον τόπο διαμονής τους από τους εκλογείς που κατοικούν έξω από την Επικράτεια, όπως πραγματικός δεσμός με τη Χώρα, αυτοπρόσωπη παρουσία σε εκλογικό τμήμα, χρόνος απουσίας από τη Χώρα ή παρουσία στη Χώρα για ορισμένο χρόνο στο παρελθόν. Με το νόμο του προηγούμενου εδαφίου μπορεί να ορίζεται ότι ορισμένες θέσεις του ψηφοδελτίου επικρατείας κάθε κόμματος της παρ. 3 του παρόντος άρθρου καταλαμβάνονται υποχρεωτικά από απόδημους Έλληνες. Νόμος μπορεί να προβλέπει, ότι η ψήφος των εκλογέων που ψηφίζουν σε εκλογικά τμήματα έξω από την Επικράτεια, δεν προσμετράται σε συγκεκριμένη εκλογική περιφέρεια αλλά μόνο σε επίπεδο Επικρατείας. Με το νόμο της παρ. 1 του παρόντος άρθρου μπορεί να ορίζονται μία ή περισσότερες εκλογικές περιφέρειες απόδημου Ελληνισμού, κατά παρέκκλιση της παρ. 2 του παρόντος άρθρου».

⁷ Βλ. τις παρ. 3 και 5 του άρθρου 74 του ισχύοντος Συντάγματος, σύμφωνα με το οποίο, «... 3. Τροπολογίες βουλευτών σε νομοσχέδια και προτάσεις νόμων για τα οποία αρμόδια είναι η Ολομέλεια ή τα Τμήματα της Βουλής δεν εισάγονται για συζήτηση, αν δεν υποβληθούν έως και την παραμονή της ημέρας που θα αρχίσει η συζήτηση, εκτός αν συγκατατίθεται και η Κυβέρνηση να συζητηθούν..... 5 Τα προβλεπόμενα στην παράγραφο 1 ισχύουν και για τα νομοσχέδια ή τις προτάσεις νόμων που εισάγονται για συζήτηση και ψήφιση στην αρμόδια διαρκή κοινοβουλευτική επιτροπή, όπως ορίζει ο Κανονισμός της Βουλής. Νομοσχέδιο ή πρόταση νόμου που περιέχει διατάξεις άσχετες με το κύριο αντικείμενό τους δεν εισάγεται για συζήτηση. Προσθήκη ή τροπολογία άσχετη με το κύριο αντικείμενο του νομοσχεδίου ή της πρότασης νόμου δεν εισάγεται για συζήτηση. Προσθήκες ή τροπολογίες Υπουργών συζητούνται μόνο αν έχουν υποβληθεί τρεις τουλάχιστον ημέρες πριν από την έναρξη της συζήτησης στην Ολομέλεια, στο κατά το άρθρο 71 Τμήμα ή στην αρμόδια διαρκή κοινοβουλευτική επιτροπή, όπως ορίζει ο Κανονισμός. Τα οριζόμενα στα προηγούμενα δύο εδάφια ισχύουν και για τις προσθήκες ή τροπολογίες βουλευτών. Σε περίπτωση αμφισβήτησης αποφαινεται η Βουλή. Βουλευτές που δεν μετέχουν στην αρμόδια διαρκή κοινοβουλευτική επιτροπή ή στο κατά το άρθρο 71 Τμήμα έχουν το δικαίωμα να λάβουν το λόγο επί της αρχής και για να υποστηρίξουν προτάσεις νόμων και προσθήκες ή τροπολογίες που έχουν υποβάλει, όπως ορίζει ο Κανονισμός...». Το ζήτημα διορθώθηκε με τον ΚτΒ ο οποίος ακολούθησε την τελολογικά ορθή, πλην όμως «αντισυνταγματική-συνταγματική» διάταξη της παρ. 5 του άρθρου 74 επειδή δεν ήταν αναθεωρητέα η τρίτη παράγραφος.

© Επιθεώρηση Δημόσιας Διοίκησης, 2022

Μπαμπαλιούτας, Λ., Νικολόπουλος, Γ., (2022). Η Διαδικασία Αναθεώρησης του Ελληνικού Συντάγματος και Σχέση της Προτείνουσας με την Αναθεωρητική Βουλή. 2(1), 31-47.

<https://www.lawjournals.unic.ac.cy/index.php/pareview>

Τεύχος 2, Αρ. 1

προταθεί από την πρώτη Βουλή. Για παράδειγμα, αν η πρώτη Βουλή προτείνει συνταγματική κατοχύρωση αναλογικού εκλογικού συστήματος, μπορούν να εμφανιστούν δύο διαφορετικού περιεχομένου διατάξεις που καθιερώνουν το αναλογικό σύστημα.

Πρώτη περίπτωση: η διατύπωση της καθιέρωσης αναλογικού συστήματος με την έννοια της μεγαλύτερης δυνατής μαθηματικής αντιστοιχίας εδρών με ψήφους -απόλυτη αναλογική.

Δεύτερη περίπτωση: για την εκλογή βουλευτών εφαρμόζεται αναλογικό εκλογικό σύστημα.

Οι δύο αυτές περιπτώσεις, με διαφορετικό περιεχόμενο, έχουν εντούτοις την ίδια κατεύθυνση (απόλυτα αναλογικό σύστημα και απλή αναλογική), αν και η δεύτερη περίπτωση αφορά και τα μεικτά εκλογικά συστήματα, όπως το προϊσχύσαν σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής, σε αντίθεση με την πρώτη περίπτωση που αφορά μόνο στην απόλυτη αναλογική. Αντίθετα, αν η δεύτερη Βουλή δεν λάβει υπόψη τις συζητήσεις-προτάσεις της πρώτης Βουλής και ψηφίσει καθιέρωση πλειοψηφικού συστήματος, πρόκειται για τελείως διαφορετικού περιεχομένου διάταξη, που τροποποιεί, όμως, και την κατεύθυνση που έθεσε η πρώτη Βουλή.

Είναι πρόδηλο ότι, σύμφωνα με το άρθρο 110 παρ. 2 Σ και χωρίς να υπάρχει καμία διαφωνία επ' αυτού, μόνο η δεύτερη Βουλή αποφασίζει-ολοκληρώνει την αναθεώρηση, κάτι το οποίο, όπως έχει ερμηνευτεί, ισοδυναμεί με την αρμοδιότητα της Βουλής να καθορίζει το περιεχόμενο των διατάξεων. Εντούτοις, στη γραμματική διατύπωση του άρθρου 110 παρ. 2-4 Σ δεν αναφέρεται ειδικά η έκταση της διαφοροποίησης του περιεχομένου, που αν είναι καθολική, τότε οδηγεί σε αντίθετης κατεύθυνσης περιεχόμενο και ratio από την πρώτη Βουλή, εξανemizοντας τελείως την παρέμβαση της πρώτης Βουλής (πρόταση, συζήτηση), με αποτέλεσμα να δίνεται η δυνατότητα στη δεύτερη Βουλή να χρησιμοποιεί σαν εφιαλτήριο την όλη εργασία της πρώτης Βουλής (αυξημένες πλειοψηφίες κ.λπ.) για ψήφιση άρθρου σε, τελικά, αντίθετη κατεύθυνση. Σύμφωνα με τα ανωτέρω, γίνεται κατανοητό ότι ο βαθμός τροποποίησης του περιεχομένου μιας διάταξης εξικνείται από μία απλή λεκτική διαφοροποιημένη διατύπωση, η οποία δεν επηρεάζει την ratio της ρύθμισης, ή και με μία ουσιαστικότερη τροποποίηση που πάλι δεν αλλάζει τη ratio, αλλά και σε μία τρίτη καθολική τροποποίηση περιεχομένου, η οποία είναι ικανή να αντιστρέψει τη ratio και την κατεύθυνση της διάταξης, με την Αναθεωρητική Βουλή να τροποποιεί τελείως τη βούληση της πρώτης.

Το παραπάνω ερμηνευτικό ζήτημα, που αφορά τη σχέση μεταξύ των δύο Βουλών, τέθηκε εν πρώτοις στις αρχές της δεκαετίας του 1990, όταν απουσίαζε πολιτικά η συναίνεση μεταξύ των κομμάτων,

Τεύχος 2, Αρ. 1

δημιουργώντας σοβαρούς προβληματισμούς για την κατάληξη τυχόν πρωτοβουλίας αναθεώρησης του Συντάγματος. Το ζήτημα αυτό ανέκυψε ακόμα πιο emphaticά και στην πρόσφατη αναθεώρηση του 2019, καθώς ήταν η πρώτη συνταγματική αναθεώρηση που ολοκληρώθηκε από διαφορετική πλειοψηφία απ' εκείνην που την ξεκίνησε και ως εκ τούτου η πρόταση της πλειοψηφίας της πρώτης Βουλής είχε τελείως διαφορετική πολιτική κατεύθυνση από την αντίστοιχη πρόταση της πλειοψηφίας της δεύτερης Βουλής, που προέκυψε από τις εκλογές του Ιουλίου του 2019. Αντίθετα, στις τρεις προηγούμενες αναθεωρήσεις το ίδιο κόμμα είχε πλειοψηφία πριν και μετά τις εκλογές (ΠΑΣΟΚ 1986 και 2001, Νέα Δημοκρατία 2008), διευκολύνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη διαδικασία αναθεώρησης, και καθιστώντας σχεδόν άνευ αντικειμένου την ανωτέρω προβληματική, από την οποία προκύπτει το εξής ερώτημα:

Μπορεί η δεύτερη Βουλή, καθορίζοντας την οριστική διατύπωση της διάταξης, να αντιστρέψει τη ratio της προταθείσας από τη πρώτη Βουλή διάταξης, αλλάζοντας τελείως την κατεύθυνση της ρύθμισης;

Υπό το καθεστώς της ισχύος του Συντάγματος του 1975 και λαμβάνοντας υπόψη ήδη τα Πρακτικά των συζητήσεων για την ψήφισή του (Βουλή των Ελλήνων, 1975), εμφανίζονται αμφίδρομες διατυπώσεις υπέρ και των δύο απόψεων. Και τούτο διότι, ναι μεν οι συζητήσεις ελάμβαναν υπόψη την «αρχήν της ελευθερίας», της οποίας απολαύει η Αναθεωρητική (δεύτερη) Βουλή εν τη διατυπώσει του νέου κειμένου (Γεωργόπουλου, 1963, Μάνεσης, 2007) (άρθρο 108 του Σ 1952), αλλά η διατύπωση του άρθρου 110 παρ. 2 του 1975 που ισχύει και σήμερα, διαπνέεται κυρίως από το πνεύμα του περιορισμού της Αναθεωρητικής Βουλής από τα όρια-πλαίσια που όρισε η Προτείνουσα Βουλή, ιδίως αν η πρώτη είχε λάβει αυξημένη πλειοψηφία. Τούτο απορρέει κυρίως από την εισαγωγή στο Σύνταγμα του 1975 (παρ. 2) της έννοιας «ανάγκη της αναθεώρησης» (Βουλή των Ελλήνων, 1975), στην οποία, κατά μία άποψη, «ενυπάρχει η συνταγματική αξίωση να αποφασίσει η πρώτη Βουλή και να προτείνει στη δεύτερη, όχι μόνο τις διατάξεις που χρήζουν αναθεώρησης αλλά και το πώς ενδείκνυται αυτές να αναθεωρηθούν» (Παραράς, 1993, Βουλή των Ελλήνων, 1975, Κοντιάδης, 2000, Βασιλόγιαννης, et al., 2000, Χρυσόγονος, 2014, Κατρούγκαλος, 2019). Υπό αυτή την έννοια, η Προτείνουσα Βουλή επιφορτίζει τη δεύτερη Βουλή και με τις ουσιαστικές κατευθύνσεις που η ίδια έθεσε επί των αναθεωρήσιμων διατάξεων και όχι μόνο με τις τυπικές, δηλαδή τον καθορισμό των άρθρων.

© Επιθεώρηση Δημόσιας Διοίκησης, 2022

Μπαπαλιούτα, Λ., Νικολόπουλος, Γ., (2022). Η Διαδικασία Αναθεώρησης του Ελληνικού Συντάγματος και Σχέση της Προτείνουσας με την Αναθεωρητική Βουλή. 2(1), 31-47.

<https://www.lawjournals.unic.ac.cy/index.php/pareview>

Τεύχος 2, Αρ. 1

Ωστόσο ομόφωνη ήταν στη θεωρία η άποψη, υπό την ισχύ τόσο του Συντάγματος του 1911 όσο και του Συντάγματος του 1952, ότι κατά το συγκεκριμένο αναθεωρητικό σύστημα η δεύτερη Βουλή αποφάσισε κυριαρχικά επί του περιεχομένου των αναθεωρητέων διατάξεων. Το ζήτημα της σχέσης μεταξύ των δύο Βουλών φαίνεται να μην απασχόλησε ιδιαίτερα τις συζητήσεις κατά την ψήφιση του Συντάγματος του 1975, καθώς επικεντρώθηκαν κυρίως στην ανάγκη ύπαρξης της συναίνεσης μέσω αυξημένης πλειοψηφίας των 3/5 των μελών της Βουλής, είτε στην πρώτη είτε στη δεύτερη Βουλή.

Αξίζει να επισημανθεί πως ο Κ. Τρικούπης, εισηγητής της πλειοψηφίας του άρθρου 110 του Σ 1975, αναφέρει *«Κατ' αυτόν τον τρόπο η απαιτούμενη πλειοψηφία των 3/5 θα υπάρξει εις κάποιον σημείον της διαδικασίας, είτε εις την Βουλήν η οποία ψηφίζει την περί αναθεώρησης πράξιν, είτε εις την Βουλήν εκείνην, η οποία θα προβή εις την αναθεώρησιν. Προσωπικώς είμαι τεταγμένος υπέρ της απλουστεύσεως των πραγμάτων και κατόπιν αυτού συμφωνώ ασφαλώς με την διάταξιν αυτή, την οποίαν η Κυβέρνησις εισηγείται»* (Βουλή των Ελλήνων, 1975).

Από τα Πρακτικά των εν λόγω συζητήσεων, αλλά και τη γραμματική διατύπωση του άρθρου 110 Σ, γίνεται κατανοητό ότι η μεν πρώτη Βουλή καταρτίζει την περί «αναθεώρησης πράξεων» και η δεύτερη Βουλή ολοκληρώνει την αναθεωρητική πράξη.

Έχει ερμηνευτεί, ότι η πρώτη Βουλή εντοπίζει την ανάγκη αναθεώρησης και επιλέγει ειδικώς τα άρθρα που πρέπει να αναθεωρηθούν και η δεύτερη Βουλή, που προκύπτει από βουλευτικές εκλογές, αποφασίζει αναφορικά με τη διατύπωση-περιεχόμενο των διατάξεων αυτών.

Πέραν τούτου, όμως, στα Πρακτικά του έτους 1975 αλλά και στην γραμματική διατύπωση του άρθρου, δεν εξειδικεύεται περαιτέρω η αρμοδιότητα των δύο Βουλών. Τούτο διότι το μείζον, κατά το πνεύμα των τότε συζητήσεων, φαίνεται να ήταν η ύπαρξη αφενός της συναίνεσης των κομμάτων, μέσω της αυξημένης πλειοψηφίας των 3/5 σε κάποιο από τα δύο -αδιάφορο για τον εισηγητή- στάδια και αφετέρου η συμμετοχή του παρεμβαίνοντος Λαού, που επικυρώνει, ή όχι, την πρόταση. Πρέπει να επισημανθεί ότι η συμμετοχή του Εκλογικού Σώματος δεν υφίσταται μόνο κατά τη δεύτερη Βουλή, αλλά προϋπάρχει και στην Προτείνουσα Βουλή, μέσω των εκλογών που ανέδειξαν την πλειοψηφία, δίχως όμως ακόμα να έχουν υποβληθεί οι συνταγματικές προτάσεις-θέσεις των κομμάτων, αλλά ούτε καν να έχει ανακύψει ανάγκη αναθεώρησης. Είναι σαφές ότι η παρεμβολή της λαϊκής κυριαρχίας και η συμμετοχή του εκλογικού σώματος στη διαδικασία μέσω ενός «οιονεί συνταγματικού δημοψηφίσματος», είναι καθοριστικής σημασίας για τη σχέση των δύο Βουλών, λαμβανομένου

Τεύχος 2, Αρ. 1

υπόψη ότι οι εκλογείς έχουν ενημερωθεί για τις συζητήσεις και μπορούν να διακρίνουν την κατεύθυνση των προτάσεων των κομμάτων κατά τις εργασίες της πρώτης Βουλής.

Σύμφωνα με την παραδοσιακή άποψη, η δεύτερη Βουλή είναι ελεύθερη να αποφασίσει το κανονιστικό περιεχόμενο των υπό αναθεώρηση διατάξεων χωρίς να υπάρχει καμία επ' αυτού δέσμευση από την προηγούμενη Βουλή.

Η πρώτη Βουλή καθορίζει μόνον το πλαίσιο της αναθεώρησης «και όχι το περιεχόμενο των νέων ρυθμίσεων της υπό αναθεώρησης συνταγματικής διάταξης, ο καθορισμός του οποίου ανήκει κατ' αποκλειστικότητα στην Αναθεωρητική Βουλή»⁸. Σύμφωνα με την προαναφερθείσα άποψη, και με γνώμονα την πλειοψηφική εκδοχή της δημοκρατικής αρχής, ορισμένοι υποστηρικτές της, εκκινώντας από την αδιαμφισβήτητη αρμοδιότητα της δεύτερης Βουλής να διαμορφώνει το περιεχόμενο, υποστήριξαν επιπλέον ότι η δεύτερη Βουλή μπορεί μάλιστα να διαμορφώνει το περιεχόμενο των διατάξεων με απόλυτη ελευθερία, στο βαθμό που να αντιστρέφεται τελείως η ratio/κατεύθυνση επίλυσης της διάταξης, που είχε προταθεί από την πρώτη Βουλή (Κασιμάτης, 2000), ανεξαρτήτως αν η πρόταση της Βουλής είχε λάβει αυξημένη πλειοψηφία. Αυτή η άποψη εδράζεται σε δύο, κυρίως, επιχειρήματα:

Το μεν πρώτο επιχειρήμα αφορά στη γραμματική διατύπωση του άρθρου 110 παρ. 4 Σ, σύμφωνα με το οποίο η δεύτερη Βουλή «μπορεί ν' αποφασίζει σχετικά με τις αναθεωρητέες διατάξεις» και άρα επί του περιεχομένου, το δε δεύτερο και κύριο επιχειρήμα εδράζεται στην παρεμβολή του Εκλογικού Σώματος μεταξύ των δύο Βουλών όπου, εξαιτίας της νωπής λαϊκής εντολής στην δεύτερη Βουλή, της

⁸ Βλ. Μάνεση, Αρ. *Η αναθεώρησης του Συντάγματος*, Θεσσαλονίκη, 1966, σελ. 43 και σημ. 29. Και επίσης κατωτέρω, «Εις τον καθορισμό των αναθεωρητέων διατάξεων περιορίζεται και εξαντλείται η εν προκειμένω αρμοδιότης της κοινής Βουλής. Ο καθορισμός του περιεχομένου της νέας ρυθμίσεως δεν ανήκει εις την αρμοδιότητα αυτής: θα διενεργηθεί κατά το δεύτερο στάδιο της αναθεωρητικής διαδικασίας υπό της επόμενης Βουλής, η οποία πάντως δεν δεσμεύεται από τας εν τη "πράξει" περιληφθείσας τυχόν υποδείξεις της προηγούμενης Βουλής ως προς το μελλοντικό περιεχόμενο των υπό αναθεώρηση διατάξεων» (σελ. 37 σημ. 14). Σύμφωνα και ο Δ. Τσάτσος *Συνταγματικό Δίκαιο*, Τόμος Α', Θεωρητικό Θεμέλιο, 1994, σελ. 218-219. Παρομοίως και ο Γ. Κασιμάτης, ο οποίος είναι πιο συγκεκριμένος καθώς αναφέρεται και στη ratio, «Η αναθεωρητική Βουλή μπορεί να αποφασίσει χωρίς δέσμευση οποιαδήποτε περιεχόμενο και οποιαδήποτε διατύπωση των νέων διατάξεων και προσθηκών, απορρίπτοντας ή μεταβάλλοντας κάθε τυχόν διατύπωση, στόχο ή σκοπό ή ratio που όρισε γι' αυτές η προηγούμενη Βουλή», στη μελέτη του «Η αναθεώρηση του Συντάγματος, σκέψεις και παρατηρήσεις», ΤοΣ 6/2000, σελ. 999. Ομοίως και ο Ν. Αλιβιζάτος *Ο αθέβαιος εκσυγχρονισμός*, Αθήνα 2001, σελ. 163. Όπως επίσης και ο Αντ. Μανιτάκης στην πρόσφατη μελέτη του *Οι εξουσίες της αναθεωρητικής Βουλής, (Η σημασία της παρεμβολής των εκλογών, η αδυναμία δικαστικού ελέγχου της Αναθεώρησης, το αίτημα της συνταγματικής συναίνεσης και οι σχέσεις μειοψηφίας-μειοψηφίας)*, (σε www.constitutionalism.gr). Επίσης και οι Ευ. Βενιζέλος, Σπ. Βλαχόπουλος *Η σχέση των δύο Βουλών στη συνταγματική αναθεώρηση*, 2018, ομοίως σε www.constitutionalism.gr. Επίσης βλ. αναλυτική μελέτη του Ανθόπουλου, Χ. «Η ελευθερία της αναθεωρητικής Βουλής» 2019, όπως και Ξ. Κοντιάδη άρθρο 110, σε: Φ. Σπυρόπουλου/Ξ. Κοντιάδη/Χ. Ανθόπουλου/Γ. Γεραπετρίτη, *Ερμυσιν*, 2017, σελ. 1.764-1.771.

© Επιθεώρηση Δημόσιας Διοίκησης, 2022

Μπαμπαλιούτα, Λ., Νικολόπουλος, Γ., (2022). Η Διαδικασία Αναθεώρησης του Ελληνικού Συντάγματος και Σχέση της Προτείνουσας με την Αναθεωρητική Βουλή. 2(1), 31-47.

<https://www.lawjournals.unic.ac.cy/index.php/pareview>

Τεύχος 2, Αρ. 1

παρέχονται ευρύτερες αρμοδιότητες ως προς την τελική διατύπωση των διατάξεων. Αναφορικά με το πρώτο επιχείρημα, που βασίζεται στη γραμματική διατύπωση, ήδη έγινε αναφορά, πως υφίσταται στη θεωρία μία σύγκυση μεταξύ του «καθορισμού περιεχομένου» μιας διάταξης και της τελολογικής κατεύθυνσης που δίδει η Προτείνουσα Βουλή στη διάταξη. Η γραμματική διατύπωση είναι ρητή, άλλωστε και οι υποστηρικτές της νεώτερης άποψης δέχονται ότι η δεύτερη Βουλή είναι αυτή που καθορίζει την τελική διατύπωση των διατάξεων και όχι η Προτείνουσα. Πλην όμως επισημαίνεται ξανά ότι λανθασμένα συγχέεται η έννοια του «καθορισμού του περιεχομένου» με τον καθορισμό της κατεύθυνσης, διότι, όπως προαναφέρθηκε, υπάρχει περιεχόμενο που δεν θίγει την κατεύθυνση και περιεχόμενο-διατύπωση που όχι μόνο την θίγει, αλλά την αντιστρέφει τελείως. Σε αυτό το σημείο διευκρινίζεται ότι οι υποστηρικτές της νεώτερης αλλά και της παραδοσιακής άποψης, αμφότεροι συμφωνούν ότι η δεύτερη Βουλή καθορίζει το περιεχόμενο των διατάξεων. Αντίθετα, το σημείο στο οποίο εντοπίζεται διχογνωμία είναι το αν η δεύτερη Βουλή έχει απόλυτη ελευθερία ως προς τον καθορισμό του κανονιστικού περιεχομένου, σε τέτοιο βαθμό ώστε να αντιστρέφει την κατεύθυνση που ψηφίστηκε με απόλυτη πλειοψηφία στην Προτείνουσα Βουλή.

Η παραδοσιακή άποψη ενισχύεται κυρίως από το δεύτερο επιχείρημα, δηλαδή την παρεμβολή του Εκλογικού Σώματος στην αναθεωρητική διαδικασία, η οποία βαρύνει καθοριστικά υπέρ της δεύτερης Βουλής στη διαδικασία της αναθεώρησης των συνταγματικών διατάξεων, δίνοντας μάλιστα τη δυνατότητα στη δεύτερη Βουλή να επιλέξει ελεύθερα και αδέσμευτα την κατεύθυνσή της. Κατά τους υποστηρικτές αυτής της άποψης, η *«παρεμβολή εκλογών συνιστά ενσώματη πραγμάτωση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας και έμπρακτο σεβασμό της βούλησης του Λαού (Μάνεσης, 2007), η δε νωπή λαϊκή βούληση παρέχει την απόλυτη ελευθερία στη δεύτερη Βουλή να επιλέγει κατεύθυνση και ταυτόχρονα ν' αποδεσμεύεται από τις ουσιαστικές κατευθύνσεις της πρώτης Βουλής»* (Γεωργόπουλος, 1963, Μανιτάκης, 2018).

Την προηγούμενη σκέψη ενισχύει επίσης το επιχείρημα ότι, επιλέγοντας κόμμα, ο ψηφοφόρος ψηφίζει, κατ' ανάγκη, και τις προτάσεις συνταγματικής και κυβερνητικής πολιτικής του κόμματος της επιλογής του. Αναπόφευκτα, με την ίδια ψήφο εγκρίνει in globo και τις συνταγματικές προτάσεις του ίδιου κόμματος⁹. Η πρόταση αναθεώρησης της προηγούμενης Βουλής τίθεται, με τις βουλευτικές

⁹ Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Χ. Ανθόπουλος, *Η ελευθερία της αναθεωρητικής Βουλής*, αυτό που έχει σημασία από νομική άποψη είναι ότι το άρθρο 110 παρ. 2-4 Συντ. θέλει να αποτελέσει η αναθεώρηση του Συντάγματος ένα από τα © Επιθεώρηση Δημόσιας Διοίκησης, 2022
Μπαμπαλιούτα, Λ., Νικολόπουλος, Γ., (2022). Η Διαδικασία Αναθεώρησης του Ελληνικού Συντάγματος και Σχέση της Προτείνουσας με την Αναθεωρητική Βουλή. 2(1), 31-47.

<https://www.lawjournals.unic.ac.cy/index.php/pareview>

Τεύχος 2, Αρ. 1

εκλογές, σε δημόσια διαβούλευση, σε αντιπαράθεση και αντιπαραβολή με τις αναθεωρητικές προτάσεις των κομμάτων της μειοψηφίας (Μανιτάκης, 2018) και ο λαός επιδοκιμάζει ή αποδοκιμάζει τις προτάσεις αυτές (Βλαχόπουλος, 2018). Κατά τους υποστηρικτές της παραδοσιακής άποψης, η παρεμβολή του Εκλογικού Σώματος στην αναθεωρητική διαδικασία υπό το σύστημα των δύο διαδοχικών Βουλών ενίοτε χαρακτηρίζεται στη θεωρία ως οιονεί συνταγματικό δημοψήφισμα.

Είναι αυτονόητο πως, για να μπορεί να γίνει δεκτό το επιχείρημα ότι η επεμβαίνουσα λαϊκή βούληση μέσω γενικών εκλογών μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης Βουλής αποτελεί καθοριστικό παράγοντα υπέρ της αύξησης των αρμοδιοτήτων της δεύτερης Βουλής σε βάρος της πρώτης, νομιμοποιώντας την να αλλάζει ελεύθερα ακόμη και τη ratio της πρώτης, θα πρέπει να υφίσταται ως προϋπόθεση ότι, κατά την Προτείνουσα- πρώτη Βουλή, τα κόμματα θα πρέπει ήδη να έχουν υποβάλει διακριτές προτάσεις, όχι μόνο ως προς το περιεχόμενο, αλλά κυρίως ως προς την κατεύθυνση, ούτως ώστε το Εκλογικό Σώμα να έχει τη δυνατότητα επιλογής της μιας ή της άλλης πρότασης μέσω γενικών βουλευτικών εκλογών. Αντιστρόφως, στην περίπτωση που η πρώτη Βουλή είναι φειδωλή στις διατυπώσεις της και δεν έχουν κατατεθεί διακριτές προτάσεις με σαφή κατεύθυνση παρά μόνο έχουν εντοπιστεί ορισμένα προβληματικά άρθρα, τότε η παρέμβαση του εκλογικού σώματος δεν αποτελεί καθοριστικό παράγοντα υπέρ του επιχειρήματος της ελευθερίας της δεύτερης Βουλής, υπό την έννοια ότι δεν δίνεται στο Εκλογικό Σώμα η δυνατότητα επιλογής κάποιας συγκεκριμένης πρότασης, παρά μόνο η δυνατότητα συναίνεσης στον εντοπισμό προβληματικών άρθρων, δίχως όμως συγκεκριμένη λύση. Από τα παραπάνω, συμπεραίνεται ότι, προκειμένου να γίνει αποδεκτή η νωπή λαϊκή εντολή ως καθοριστικός παράγοντας της σχέσης μεταξύ των δύο Βουλών, θα πρέπει πρώτα να γίνει αποδεκτή ως συνθήκη *sine qua non* η κατάθεση πρότασης που θα περιέχει σαφή κατεύθυνση, ειδάλλως η παρεμβαίνουσα εντολή του Λαού θα είναι μόνο διαπιστωτική της ανάγκης αναθεώρησης και όχι επιλεκτική μεταξύ των προτάσεων των κομμάτων (Μανιτάκης, 2018). Συναφώς, το επιχείρημα της καθοριστικής παρέμβασης του Εκλογικού Σώματος ενισχύει την υποχρέωση της πρώτης Βουλής να καταθέσει πρόταση με σαφή κατεύθυνση προς ενημέρωση του Εκλογικού Σώματος και οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η υποχρέωση κατάθεσης πρότασης με σαφή κατεύθυνση, όχι μόνο συγκαταλέγεται

κριτήρια της εκλογικής αναμέτρησης. Ανεξάρτητα από το εάν αυτό συμβαίνει στην πραγματικότητα. Στην προοπτική αυτή η λαϊκή συμμετοχή στην αναθεωρητική διαδικασία, διά των παρεμβαλλόμενων εκλογών, καθίσταται «εν δυνάμει» μία από τις αποτελεσματικότερες εκδηλώσεις του δικαιώματος συμμετοχής στην πολιτική ζωή της χώρας κατ' άρθρο 5 παρ. 1 Σ.

© Επιθεώρηση Δημόσιας Διοίκησης, 2022

Μπαμπαλιούτα, Λ., Νικολόπουλος, Γ., (2022). Η Διαδικασία Αναθεώρησης του Ελληνικού Συντάγματος και Σχέση της Προτείνουσας με την Αναθεωρητική Βουλή. 2(1), 31-47.

<https://www.lawjournals.unic.ac.cy/index.php/pareview>

Τεύχος 2, Αρ. 1

στις ουσιαστικές προϋποθέσεις, αλλά και βρίσκεται εντός των διαδικαστικών ορίων που θέτει η πρώτη στη δεύτερη Βουλή.

Εάν υποτεθεί, σύμφωνα με την παραδοσιακή άποψη, ότι η δεύτερη Βουλή είναι απόλυτα ελεύθερη να καθορίζει το περιεχόμενο των διατάξεων, ακόμα και στην περίπτωση που η Προτείνουσα Βουλή είχε καταθέσει προτάσεις με αντίθετη κατεύθυνση, τότε προκύπτουν κυρίως δύο εκδοχές όπου ανακύπτουν πρακτικές δυσχέρειες:

Στην πρώτη εκδοχή η Προτείνουσα Βουλή αποφαινεται για την κατεύθυνση με αυξημένη πλειοψηφία 180 βουλευτών και επιδιώκει να δεσμεύσει την επόμενη Βουλή, η οποία όμως μπορεί να αποφασίσει με μόνη την απόλυτη πλειοψηφία 151 βουλευτών και να αλλάξει, όχι μόνο το περιεχόμενο, αλλά και την κατεύθυνση (Contiades, 2013), εξαφανίζοντας ουσιαστικά τις εργασίες της πρώτης Βουλής και, μαζί με αυτές, την ύπαρξη όποιας συναίνεσης (Κοντιάδης, 2000). Ο ίδιος προβληματισμός ανακύπτει ακόμα και στην περίπτωση που και οι δύο Βουλές αποφαινονται με 180 βουλευτές, αλλά με εντελώς διαφορετικές κατευθύνσεις. Στην περίπτωση αυτή πάλι θα υπερισχύσει η πρόταση της δεύτερης Βουλής, δίχως αυτή να έχει υποχρέωση να σεβαστεί τα πεπραγμένα της πρώτης Βουλής.

Στην δεύτερη, «προβληματική» εκδοχή, η Κυβέρνηση προτείνει και η Αξιωματική Αντιπολίτευση συμφωνεί προσχηματικά ως προς την κατεύθυνση άρθρων με σκοπό να υπερψηφιστούν αυτά με αυξημένη πλειοψηφία, ούτως ώστε η επόμενη Βουλή, με διαφορετική σύνθεση και πιθανή εναλλαγή των δύο μεγαλύτερων κομμάτων στην διακυβέρνηση, όπως άλλωστε συνέβη το έτος 2019 με τον ΣΥΡΙΖΑ και τη Νέα Δημοκρατία, πάλι με μόνη την απόλυτη πλειοψηφία να μπορεί να αλλάξει την κατεύθυνση των διατάξεων, «υφαρπάζοντας ουσιαστικά» και χρησιμοποιώντας την αυξημένη πλειοψηφία της Προτείνουσας Βουλής σε βάρος της.

Οι ανωτέρω προβληματισμοί οδήγησαν, από το έτος 1993, στη συγγραφή μελετών και στην ανάπτυξη ενός ενδιαφέροντος αντιλόγου (Παραράς, 193, Κοντιάδης, 2000, Βασιλογιάννης et al., 2000, Χρυσόγονος, 2014, Κατρούγκαλος, 2019), ο οποίος, ιδίως από το έτος 2003¹⁰ και έπειτα, κατέληξε στη διαμόρφωση μιας νεότερης άποψης, αντίθετης με την παραδοσιακή. Σύμφωνα με τη νεότερη ερμηνεία, οι γραμματικές διατυπώσεις του άρθρου 110 Σ, ναι μεν δεν προβλέπουν ρητά τη δέσμευση

¹⁰ Βλ. Απόφαση ΑΕΔ 11/2003 όπου στη σκέψη 6 υποστηρίζεται ότι η Αναθεωρητική Βουλή δεσμεύεται από την κατεύθυνση της αναθεώρησης, εφόσον έχει ρητά αυτή προσδιορισθεί από την πρώτη. Πλην όμως αυτή η νευραλγική σημασία για το ζήτημα νομική σκέψη δεν βασίστηκε σε κάποια παράγραφο του Σ ούτε σε κάποια αιτιολογημένη σκέψη ή ερμηνευτική προσέγγιση, στερώντας από τον εαυτό της μία ανάλογη βαρύτητα νομική βάση.

© Επιθεώρηση Δημόσιας Διοίκησης, 2022

Μπαμπαλιούτα, Λ., Νικολόπουλος, Γ., (2022). Η Διαδικασία Αναθεώρησης του Ελληνικού Συντάγματος και Σχέση της Προτείνουσας με την Αναθεωρητική Βουλή. 2(1), 31-47.

<https://www.lawjournals.unic.ac.cy/index.php/pareview>

Τεύχος 2, Αρ. 1

της δεύτερης Βουλής από τις ουσιαστικές κατευθύνσεις που έθεσε η πρώτη, πλην όμως υποστηρίζεται ότι αυτή η εκδοχή είναι πιο σύμφωνη με τη ratio του άρθρου 110 Σ που επιβάλλει την εξεύρεση της συναίνεσης (Κοντιάδης, 2000) σε όλα τα στάδια της διαδικασίας, προτάσσοντας τρία κυρίως επιχειρήματα έναντι της παραδοσιακής άποψης.

Ως προς το πρώτο επιχείρημα και τη σημασία της παρεμβολής του Εκλογικού Σώματος και της «εν λευκώ» εξουσιοδότησης στη δεύτερη Βουλή, οι υποστηρικτές της νεότερης άποψης εντοπίζουν το εξής οξύμωρο επιχείρημα: ότι ενώ υπερθεματίζεται η συμμετοχή του Λαού μέσω βουλευτικών εκλογών ως καθοριστικής σημασίας και ότι εξαιτίας κυρίως της νωπής λαϊκής εντολής, ισχυροποιείται με απόλυτη ελευθερία η δεύτερη Βουλή, ταυτόχρονα αυτοαναιρείται η σημασία της λαϊκής εντολής, καθώς η παραδοσιακή άποψη δέχεται ότι η απόλυτη πλειοψηφία της δεύτερης Βουλής είναι ικανή να παραβλέψει και να αντιστρέψει πρόταση μεγαλύτερης πλειοψηφίας και μάλιστα αυξημένης πλειοψηφίας των 3/5 της Βουλής, υποβαθμίζοντας τη βάση του αντιπροσωπευτικού συστήματος¹¹. Εξάλλου, η έννοια της λαϊκής εντολής προϋπάρχει και στην Προτείνουσα Βουλή, που ενδεχομένως να έχει μάλιστα αυξημένη πλειοψηφία έναντι της δεύτερης Βουλής, που πιθανώς να έχει μόνο την απόλυτη πλειοψηφία. Επίσης, δύσκολα γίνεται πειστικό το επιχείρημα ότι η δεύτερη Βουλή που προκύπτει από τις εκλογές έχει κατά κάποιον τρόπο ειδική και ισχυρότερη εντολή από την πρώτη, αφού το Εκλογικό Σώμα δεν ψηφίζει απαραίτητα με βάση τις προτάσεις αναθεωρήσεων των κομμάτων, αλλά λαμβάνοντας υπόψη το συνολικό πολιτικό πρόγραμμα των κομμάτων (Κοντιάδης, 2000). Ναι μεν ο συντακτικός νομοθέτης διά του άρθρου 110 Σ εμπλέκει εμμέσως τον Λαό στη διαδικασία της αναθεώρησης, πλην όμως δεν ορίζει ρητά συνταγματικό δημοψήφισμα, όπως γίνεται σε άλλες χώρες (Contiades, 2013), αλλά ούτε δίνει «εν λευκώ» εξουσιοδότηση στη δεύτερη Βουλή να αντιστρέψει την πρόταση της πρώτης. Επίσης, μη πειστικό είναι και το επιχείρημα εξομοίωσης των εκλογών με οιονεί συνταγματικό δημοψήφισμα προς ενίσχυση της παραδοσιακής άποψης, καθώς οι εκλογείς δεν καλούνται να ψηφίσουν συνταγματική πρόταση, αλλά πολιτικό πρόγραμμα των κομμάτων, στο οποίο εμπεριέχεται και η πρόταση αναθεώρησης, που πιθανώς να αγνοείται πλήρως ή

¹¹ Λόγου χάρι, στην αναθεώρηση του έτους 2019 περισσότεροι από 200 βουλευτές της προτείνουσας Βουλής ζήτησαν την τροποποίηση του άρθρου 86 του Συντάγματος προς την κατεύθυνση της μείωσης των προνομίων των βουλευτών. Σύμφωνα με την παραδοσιακή άποψη η επόμενη Βουλή δεσμεύεται μόνο ηθικοπολιτικά και όχι νομικά, άρα θα μπορούσαν 151 βουλευτές της δεύτερης Βουλής να αντιστρέψουν την κατεύθυνση και να μειώσουν κι άλλο την αποσβεστική προθεσμία της εξάλειψης του αξιοποίνου.

© Επιθεώρηση Δημόσιας Διοίκησης, 2022

Μπαμπαλιούτα, Λ., Νικολόπουλος, Γ., (2022). Η Διαδικασία Αναθεώρησης του Ελληνικού Συντάγματος και Σχέση της Προτείνουσας με την Αναθεωρητική Βουλή. 2(1), 31-47.

<https://www.lawjournals.unic.ac.cy/index.php/pareview>

Τεύχος 2, Αρ. 1

να μην είναι σαφής για τους εκλογείς. Ακόμη και αν ήθελε υποτεθεί ότι οι εκλογές μεταξύ των δύο Βουλών ισοδυναμούν με οιονεί συνταγματικό δημοψήφισμα, το τελευταίο θα μπορούσε το πολύ να οδηγήσει σε αποδοχή ή απόρριψη μιας συγκεκριμένης πρότασης και σε καμία περίπτωση στην τροποποίησή της ή αντιστροφή της κατεύθυνσης της πρότασης (Μανιτάκης, 2018)¹².

Αντίθετα, σύμφωνα με τη νεότερη άποψη, αν υποτεθεί ότι η απόφαση ως προς την κατεύθυνση της πρώτης Βουλής δεσμεύει τη δεύτερη, τότε δικαιολογείται η βαρύνουσα σημασία παρεμβολή του Εκλογικού Σώματος, διότι αυτό θα παρέμβει για να ευνοήσει ή για να ματαιώσει την πρόταση την οποία προωθεί η πλειοψηφία που έχει διαμορφωθεί στην πρώτη Αναθεωρητική Βουλή. Αν, αντίθετα, θεωρηθεί ότι η δεύτερη Βουλή είναι τελείως αδέσμευτη και ελεύθερη να επιλέξει οποιαδήποτε κατεύθυνση, *ακόμα και κατεύθυνση που δεν έχει δηλωθεί στο πλαίσιο της αναθεώρησης*¹³, τότε καθίσταται εντελώς χωρίς κανένα νόημα, όχι μόνο η παρεμβολή του Εκλογικού Σώματος αλλά και η ανάγκη ύπαρξης του αναθεωρητικού συστήματος δύο διαδοχικών Βουλών όπως το ισχύον, αφού θα ήταν αναγκαία μόνο η ύπαρξη μιας Βουλής, ήτοι της δεύτερης.

Ως προς το δεύτερο επιχείρημα και την αναγκαιότητα ύπαρξης συναίνεσης στη διαδικασία, αν υποτεθεί ότι η δεύτερη Βουλή είναι απολύτως ελεύθερη στη διαμόρφωση του κανονιστικού περιεχομένου και της κατεύθυνσης, τότε δεν υφίσταται αφενός υποχρέωση συμμετοχής δύο Βουλών και αφετέρου ανάγκη συναίνεσης μεταξύ τους. Αντιθέτως, το άρθρο 110 παρ. 2-3 του Συντάγματος απαιτεί συναίνεση σε όλα τα στάδια της διαδικασίας, πρώτον στο στάδιο όπου εντοπίζεται η ανάγκη αναθεώρησης και η διαμόρφωση κατεύθυνσης της πρότασης, δεύτερον στο στάδιο της συναίνεσης ή όχι του Εκλογικού Σώματος και, τρίτον, στο στάδιο της λεκτικής διατύπωσης των διατάξεων από τη δεύτερη Βουλή. Η συναίνεση αυτή πραγματώνεται μόνο αν θεωρηθούν οι δύο Βουλές ως ισότιμες

¹² Στην παρούσα προσέγγιση προσδιορίζεται ότι το λεκτικό περιεχόμενο που επιλέγει η δεύτερη Βουλή αντιστρέφει την κατεύθυνση της Προτείνουσας, τότε κατά την άποψή μας το μείζον είναι η αντιστροφή της κατεύθυνσης και όχι η απλή απόρριψη της πρότασης. Αντιστρόφως, θεωρούμε χειρότερο η δεύτερη Βουλή να αντιστρέψει με απλή πλειοψηφία την κατεύθυνση που όρισε η πρώτη παρά να την απορρίψει τελείως.

¹³ Κατά τον Γιαννακόπουλο, Κ., όπ.π., «εξάλλου, κατά την έννοια των παραγράφων 2-3 του άρ. 110 Σ, μία μόνο πρόταση τίθεται στην κρίση των εκλογέων, το παρεμβαίνον εκλογικό σώμα ενημερώνεται μόνο για την πρόταση της προτείνουσας Βουλής». Contra ο Μανιτάκης Αντ. *Οι εξουσίες της αναθεωρητικής Βουλής, (Η σημασία της παρεμβολής των εκλογών, η αδυναμία δικαστικού ελέγχου της Αναθεώρησης, το αίτημα της συνταγματικής συναίνεσης και οι σχέσεις μειοψηφίας-μειοψηφίας)*, σελ. 5.

© Επιθεώρηση Δημόσιας Διοίκησης, 2022

Μπαμπαλιούτα, Λ., Νικολόπουλος, Γ., (2022). Η Διαδικασία Αναθεώρησης του Ελληνικού Συντάγματος και Σχέση της Προτείνουσας με την Αναθεωρητική Βουλή. 2(1), 31-47.

<https://www.lawjournals.unic.ac.cy/index.php/pareview>

Τεύχος 2, Αρ. 1

(Κοντιάδης, 2016), όπως άλλωστε είναι και το πνεύμα του συντακτικού νομοθέτη¹⁴, κατά τον οποίο είναι αδιάφορο σε ποια από τις δύο Βουλές θα συγκεντρωθεί η πλειοψηφία των τριών πέμπτων.

Άλλωστε, η σύνθεση της δεύτερης Βουλής μπορεί πάντοτε να ακυρώσει τη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος σε περίπτωση που διαφωνεί με την κατεύθυνση της πρότασης της πρώτης Βουλής.

Το τρίτο επιχείρημα που προβάλλεται κατά της παραδοσιακής ερμηνείας είναι ότι αυτή ενδέχεται να οδηγήσει σε ανορθολογικά αποτελέσματα και ιδίως στην περίπτωση που η δεύτερη Βουλή αντιστρέφει με απλή πλειοψηφία, την κατεύθυνση της αυξημένης πλειοψηφίας της πρώτης Βουλής. Δηλαδή δίνεται η δυνατότητα στους 151 βουλευτές της δεύτερης Βουλής να αντιστρέψουν τελείως το περιεχόμενο που είχε συμφωνηθεί από 180 βουλευτές. Στην απευκταία, πλην όμως ρεαλιστική εκδοχή, δίδεται στην Αντιπολίτευση της Προτείνουσας Βουλής, η οποία πιθανολογεί πως θα εξελιχθεί σε Κυβέρνηση στην επόμενη Βουλή, ο συνταγματικός χώρος σε ανειλικρινείς και επίπλαστες συναινέσεις συμμετέχοντας στην ψηφοφορία της πρώτης Βουλής, ώστε να επιτευχθεί το όριο των τριών πέμπτων σε οποιαδήποτε κατεύθυνση, με αποτέλεσμα στη δεύτερη Βουλή να μπορούν να επιλέξουν το κανονιστικό περιεχόμενο των αναθεωρητέων διατάξεων. Κατά τη μία άποψη αυτή η εκδοχή θεωρείται υπερβολική, καθώς τέτοια συμπεριφορά ενέχει ιδιαίτερο ηθικοπολιτικό κόστος, αντίκειται στη συνταγματική ορθότητα και είναι πολύ δύσκολη η παραβίασή (Ανθόπουλος, 2010) πλην όμως αυτή η εξέλιξη πράγματι δημιουργεί αρκετά ζητήματα και δεν εμποδίζεται από τις διατυπώσεις των παρ. 2-4 του άρθρου 110.

Επιπρόσθετα, το ηθικοπολιτικό βάρος μιας τέτοιας ανειλικρινούς πολιτικής συμπεριφοράς μπορεί να καταστεί τελείως δυσδιάκριτο αν αναλογιστεί κάποιος την πολυπλοκότητα ορισμένων άρθρων και διαδικασιών του Συντάγματος, που ακόμα και τα ίδια τα μέλη του Κοινοβουλίου δυσκολεύονται να αντιληφθούν, πόσο μάλλον το Εκλογικό Σώμα, μειώνοντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, το όποιο ηθικοπολιτικό κόστος μιας τέτοιας πολιτικής συμπεριφοράς. Μάλιστα, στην πρόσφατη αναθεώρηση του έτους 2019 δημιουργήθηκε στην Προτείνουσα Βουλή εξ αυτού του λόγου συνταγματική ανασφάλεια, καθώς ήδη από τις συζητήσεις σ' αυτήν υποστηριζόταν σθεναρά η ύπαρξη απόλυτης συνταγματικής ελευθερίας της δεύτερης Βουλής στην επιλογή της κατεύθυνσης, ακόμα και αν αυτή ήταν αντίθετη με την κατεύθυνση της Προτείνουσας.

¹⁴ Βλ. Εισήγηση Κ. Τρικούπη, Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής επί των συζητήσεων του Συντάγματος 1975*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εθνικό Τυπογραφείο, 1975, σελ. 876.

© Επιθεώρηση Δημόσιας Διοίκησης, 2022

Μπαμπαλιούτα, Λ., Νικολόπουλος, Γ., (2022). Η Διαδικασία Αναθεώρησης του Ελληνικού Συντάγματος και Σχέση της Προτείνουσας με την Αναθεωρητική Βουλή. 2(1), 31-47.

<https://www.lawjournals.unic.ac.cy/index.php/pareview>

Τεύχος 2, Αρ. 1

Η ανασφάλεια αυτή εν μέρει επιβεβαιώθηκε, καθώς αναθεωρήθηκε συνταγματική διάταξη που δεν είχε προταθεί και δεν περιλαμβανόταν στις αναθεωρητέες διατάξεις. Ειδικότερα, στο τέλος του άρθρου 54 προστέθηκε νέα παράγραφος που συμπληρώνει το περιεχόμενο του άρθρου 51, το οποίο όμως δεν ήταν στις αναθεωρητέες διατάξεις (Καϊδατζής, 2019), γεννώντας κατ' αυτόν τον τρόπο μία μάλλον εμφανή αντισυνταγματικότητα η οποία ενδεχομένως να παραμείνει ανέλεγκτη.

Συμπεράσματα

Από τα προεκτεθέντα φαίνεται εξαιρετικά δυσχερές να επιτευχθούν αυξημένες πλειοψηφίες, όταν πλανάται το ενδεχόμενο να ανατραπούν πλήρως οι κατευθύνσεις της Προτείνουσας Βουλής και να αναδιατυπωθούν σε εντελώς διαφορετική κατεύθυνση. Με βάση αυτό το σκεπτικό, αλλά και σύμφωνα με την πρόσφατη συνταγματική ιστορία, κρίνονται ως άστοχες οι εν λόγω συνταγματικές ρυθμίσεις, αφού οι αυξημένες πλειοψηφίες στην πρώτη Βουλή δεν διασφαλίζουν τον συναινετικό χαρακτήρα του αναθεωρητικού εγχειρήματος, ενώ αντίθετα ενδέχεται να οδηγήσουν σε αντιφάσεις και συνταγματικές εντάσεις. Δεν είναι αμελητέο το γεγονός ότι, την τελευταία εικοσαετία, έχουν γίνει τρεις αναθεωρήσεις, οι δε δύο πρόσφατες ήταν μικρής κλίμακας, καθιστώντας τον εκσυγχρονισμό του ελληνικού συνταγματικού πλαισίου «μία αργή υπόθεση σε έναν κόσμο που τρέχει».

Λαμβάνοντας υπόψη, όμως, τη μη κρατούσα άποψη, ότι επιτρέπεται η αναθεώρηση της διαδικασίας στον βαθμό που δεν θίγεται η αυστηρότητα του Συντάγματος και με γνώμονα τις δυσλειτουργίες και τις εσωτερικές αντιφάσεις που επισημάνθηκαν, προτείνεται η τροποποίηση των παρ. 2-5 του άρθρου 110 Σ, ώστε να θεσπιστεί η δέσμευση της Αναθεωρητικής Βουλής από τις κατευθύνσεις της Προτείνουσας. Με βάση τη λύση αυτή, τόσο η διαπίστωση της ανάγκης αναθεώρησης, όσο και η διατύπωση των αναθεωρητέων διατάξεων, είναι σκόπιμο να ολοκληρώνονται στην πρώτη Βουλή, ενώ η δεύτερη Βουλή που θα προκύπτει μετά την παρεμβολή εκλογών θα καλείται απλώς να κυρώσει ή να απορρίψει τις προτάσεις αυτές. Εναλλακτικά, ως τολμηρότερη επιλογή, μπορεί να υποστηριχθεί η ολοκλήρωση της διαδικασίας σε μία μόνο Βουλή, αλλά με ακόμα πιο αυξημένη πλειοψηφία 200 βουλευτών, των 2/3 του συνόλου των βουλευτών, και με έγκρισή της από τον λαό μέσω συνταγματικού δημοψηφίσματος.

Βιβλιογραφία

- Αλιβιζάτος, Ν. (2001). *Ο αβέβαιος εκσυγχρονισμός και η θολή συνταγματική αναθεώρηση*. Αθήνα: εκδ. Πόλις.
- Ανθόπουλος, Α. (2010). Προεδρική εκλογή και συνταγματική ορθότητα, σε: Α. Μανιτάκη (επιμ.) *Η διαδικασία εκλογής Προέδρου της Δημοκρατίας και οι ερμηνευτικές της αμφιλογίες*. Αθήνα: εκδ. Σάκκουλας.
- Ανθόπουλου, Χ. (2019). *Η ελευθερία της αναθεωρητικής Βουλής*. Διαθέσιμο: σε https://www.constitutionalism.gr/wp-content/uploads/2019/01/2019_Anthopoulos_deuteri-anatheoritiki-vouli.pdf [ανακτήθηκε: 10/12/2021]
- Βασιλόγιαννης, Φ., Βουτσάκης, Β. (2000). Προκαταρκτικά ζητήματα της αναθεώρησης του Συντάγματος, σε: Γ. Παπαδημητρίου (επιμ.) *Αναθεώρηση του Συντάγματος και εκσυγχρονισμός των θεσμών*. Αθήνα: εκδ. Σάκκουλας.
- Βενιζέλος, Ε., Βλαχόπουλος, Σ. (2018). *Η σχέση των δύο Βουλών στη συνταγματική αναθεώρηση*. Διαθέσιμο: σε <https://www.constitutionalism.gr/vlahopoulos-shesi-2-voulon-anatheorisi/> [ανακτήθηκε: 10/12/2021]
- Βουλή των Ελλήνων (1975). *Πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής επί των συζητήσεων του Συντάγματος*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εθνικό Τυπογραφείο, 1975, σελ. 874
- Γεωργόπουλου, Κ. (1963). Η πράξις περί αναθεωρήσεως κατά το άρθρο 108 παρ. 2 του Συντάγματος. *Εφημερίδα Ελλήνων Νομικών*, Τομ. 30.
- Contiades, Χ. (2013). *Engineering Constitutional Change, A comparative perspective on Europe*. New York: Routledge.
- Καϊδατζής, Α. (2019). Πέντε παρατηρήσεις για τη συνταγματική αναθεώρηση, σε Διαθέσιμο: σε <https://www.constitutionalism.gr/5-paratiriseis-gia-tin-sintagmatiki-anatheorisi/> [ανακτήθηκε: 10/12/2021]
- Κατρούγκαλος, Γ. (2019). *Θ' Αναθεωρητική Βουλή, Έκθεση της Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος*. Διαθέσιμο: σε https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/%CE%88%CE%BA%CE%B8%CE%B5%CF%83%CE%B71_1.pdf [ανακτήθηκε: 10/12/2021]

Τεύχος 2, Αρ. 1

Κοντιάδης, Ξ. (2000). Η αρχή της συναίνεσης ως θεμέλιο της αναθεωρητικής λειτουργίας, σε: Γ. Παπαδημητρίου (επιμ.) *Αναθεώρηση του Συντάγματος και εκσυγχρονισμός των θεσμών*. Αθήνα: εκδ. Σάκκουλας.

Μάνεσης, Α. (2007). *Συνταγματική θεωρία και πράξη, Τόμος Ι*. Αθήνα: εκδ. Σάκκουλας.

Μανιτάκης, Α. (2018). *Οι εξουσίες της αναθεωρητικής Βουλής*. Διαθέσιμο: σε <https://www.constitutionalism.gr/2018-12-manitakis-desmeusi-anatheoritikis-voulis/> [ανακτήθηκε: 10/12/2021]

Παραράς, Π. (1993). Οι περιορισμένες εξουσίες της αναθεωρητικής Βουλής. Το Σ (19).

Ράϊκος, Α. (2003). *Ο έλεγχος του κύρους των βουλευτικών εκλογών της 9ης Απριλίου 2000, Ζ' Συμπλήρωμα*. Αθήνα: εκδ. Σάκκουλας.

Ράϊκος, Α., (2011). *Συνταγματικό Δίκαιο*, Τόμος Ι, 4^η εκδ. Αθήνα: εκδ. Σάκκουλας.

Σπυρόπουλος, Φ. (2018). *Συνταγματικό Δίκαιο*. Αθήνα: εκδ. Σάκκουλας.

Τσάτσος, Δ. (1994) *Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Α', Θεωρητικό Θεμέλιο*. Αθήνα: εκδ. Σάκκουλας.

Χρυσόγονος, Κ. (2014), *Συνταγματικό Δίκαιο*. Αθήνα: εκδ. Σάκκουλας.